

GEERT BUELENS

Europa Europa!

Over de dichters van de Grote Oorlog

Ambo|Manteau

Inhoud

- 1 Wat er hangt in de lucht 7
Europa aan het begin van de 20ste eeuw
- 2 Een hete zomer 41
Juli-september 1914
- 3 Nu spreekt het staal 85
Najaar en winter 1914
- 4 De geur van gifgas in de ochtend 120
De oorlog in 1915
- 5 Een Europa van het woord, een Europa van de daad 155
Nationalisme en revolutie, 1915-1916
- 6 Gedichten schrijven na Verdun en de Somme 177
De slagvelden van 1916
- 7 Café Dada 191
Antisemitisme, pacifisme en avant-garde
- 8 Totale oorlog 209
Vredesvoorstellen, revolutie en munitie in 1917

9	Wie het laatst het lood legt	237
	Eindspel 1918	
10	11/11 en daarna	261
	Europa 1918-1925	
	Nawoord	297
	Noten	303
	Bibliografie	335
	Dankwoord	357
	Personenregister	361
	Register van geografische namen	369

Wat er hangt in de lucht

Europa aan het begin van de 20ste eeuw

Ik heb nu vier ijsbergen gezien.

– Bertrand Russell, vanaf de oceaan, juni 1914¹

Laat ons het leven prijzen en geen grote woorden schuwen. Doen wij zoals de scheepsbouwkundige ingenieur in ruste die in juni 1914 vanuit Londen een toon aanslaat die past bij zijn ambities, zijn gemoed en zijn tijd. Een ‘Triomf-Ode’ schrijft hij, een lofdicht op het moderne leven. Een exuberante, welhaast seksuele viering van de sensaties die de nieuwe voertuigen, machines, fabrieken en communicatiemiddelen teweegbrengen in de geest van een fijnbesnaarde en tegelijk uiterst opmerkelijke hedendaagse dichter. Niet langer het krekelgetsjirp of het morsige tochtgat van het menselijke hart bezingt hij, maar de volslagen autonomie van de moderne machinerie, de tot voor kort nog volstrekt onvoorstelbare verstrooiingen van het stadsleven en het altijd opnieuw beginnende nu van het nieuwerwetse bestaan. ‘O,’ verzucht hij, ‘hoe graag zou ik de souteneur zijn van dit alles!’² Ook het politieke leven, de misdaad en de media krijgen in deze urbanistische gloed een charme die er voordien niet was. Vertegenwoordigers zijn niet zomaar verkopers, maar rondtrekkende ridders van de industrie. Ook de geboorte van het consumentisme ontgaat de dichter niet (‘O nutteloze artikelen die iedereen wil kopen’, 79), maar in dit door flikkerende lichtreclames omzoomde paradijs – in dit ‘onmiddellijke systeem van het Universum’ (79) –

ontsluiert zich volgens hem de essentie. Deze man is een verstedelijkte versie van de Amerikaanse dichter Walt Whitman (1819-1892). Het pantheïsme van het rollende leven – dat is zijn thema, de ‘Nieuwe metallieke en dynamische Openbaring Gods’ (79). Het betreft hier echter geen minzaam, maar een volstrekt amoreel opperwezen. Zonder gevaar of geweld is dit leven immers bepaald niet. Voor de letterlijk gewetenloze dichter vormt dit geen bezwaar. Hij looft niet alleen de nieuwe bouwprocedés, maar ook de vooruitgang in de wapenindustrie. ‘Pantsers, kanonnen, mitrailleurs, onderzeeërs, vlieg-machines’ verklaart hij expliciet zijn liefde. Ook ontspoorde treinen, mijninstortingen en schipbreuken horen erbij. Door een motor aan flarden gereten worden, vergelijkt hij met een vrouw die zich overgeeft wanneer ze wordt bezeten. Want ook de seksualiteit maakt een transformatie door: ‘Masochisme door machinerieën!’ roept hij opgewonden (81). Rede en maat zijn niet langer aan hem besteed. Extreme ervaringen wil hij, zonder grenzen of scrupules. Daarbij eist hij echter niet – zoals zijn Italiaanse futuristische tijd- en geestesgenoten – dat oude gebouwen zouden worden afgebroken. Veelvuldig roemt hij de Europese kathedralen, waarna hij zijn verlangen uitspreekt er letterlijk zijn hoofd op te willen breken, om dan bloedend als een rund van de straat te worden gehaald terwijl niemand weet wie hij is.

Is dat de moderne mens? Iemand met dusdanig gespannen zenuwen dat hij ze op eigen commando wil kunnen laten springen wanneer het hem te veel wordt? Al meteen in de aanhef maakt deze Ode duidelijk dat ze tegelijk ook rekenschap aflegt van de schaduwzijde van het glorieverhaal: ‘Bij het pijnlijke licht van grote elektrische fabriekslampen/ Heb ik koorts en schrijf ik’ (73). Het schrijven lijkt zo een manier om zichzelf tot rust te brengen, een surrogaat voor de gewelddadige varianten die de dichter in zijn tekst onderzoekt en overdenkt. ‘Hé-la-ho revoluties hier, daar, overall/ Grondwetswijzigingen, oorlogen, verdragen, invasies,/ Tumult, rechtsverkrachtingen, geweld en binnenkort misschien het einde, / De grote invasie der gele barbaren door Europa,/ En een andere Zon aan de nieuwe Kim.’ (85) Enige zin voor apocalyptiek is deze dichter niet vreemd, maar tegelijk relativeert hij al deze omwentelingen ook. Want wat stellen

ze voor, in het licht van het altijd weer eeuwige, opnieuw ‘Moment’ (87) dat de ervaring van het hedendaagse bestaan schraagt? Hij heeft geen innerlijk leven meer, kent alleen nog maar de buitenkant, alwaar hij aan alle treinen wordt gekoppeld, op alle kades gehesen en meewentelt in de propellers op elk schip. ‘Heia! ik ben de mechanische hitte en de elektriciteit!/ Heia! en rails en de machinekamers en Europa!’ (87) Meegesleept en opgenomen in het gepomp en geruis slaakt hij aan het eind alleen nog maar kreten. De man is machine geworden.

Maar dan lijkt de dynamiek alsnog te stokken:

Z-z-z-z-z-z-z-z-z-z!

O, en dat ik niet iedereen kan zijn en overal! (89)

Dit, een ‘Triomf-Ode’? Wat een nederlaag! Een louter geestelijke trip was dit, een mentaal futuristisch experiment dat met een doffe klap terug in de realiteit landde. Deze man was machine noch pooier van het moderne leven. Hij was niet Europa, niet iedereen en overal. Volstrekt particulier was zijn deels extatische, deels ongeduldig-catastrofale visie echter evenmin. De schrijver van deze ode, Álvaro de Campos, ontwikkelde hier eigenzinnige varianten op thema’s die ook elders in de Europese avant-garde weerklonken. Eenduidig was zijn verhaal, ondanks zijn uitdagende extremiteit, niet. En hoe had het dat ook kunnen zijn? De Campos’ leven, werk, visie en visioenen waren immers ontsproten aan de veelzijdige geest van Fernando Pessoa (1888-1935). Deze tekst ontstond helemaal niet in Londen, maar in Lissabon, aan de schrijftafel van iemand die deze stad haast nooit verliet, maar werelden opbouwde in zijn hoofd. Pessoa nam het ‘I contain multitudes’ (‘in mij zijn velen’) van Walt Whitman letterlijk en publiceerde niet alleen onder eigen naam, maar ook onder die van een hele reeks afsplitsingen waarvoor hij behalve een naam, een biografie en een oeuvre ook een literatuuropvatting verzoonde waarmee hij zelf enige verwantschap voelde, maar die hij toch niet eenduidig tot de zijne kon of durfde te maken. In de lente van 1914 ontstonden zo de onverstoorbare heidense Meester Alberto Caeiro

en zijn beide leerlingen, de door discipline bezeten neoclassicist Ricardo Reis en de bij vlaggen licht hysterische futurist Álvaro de Campos. Samen lijken ze misschien een arbitraire potpourri van stemmen, maar eigenlijk vormen ze in hun optelsom van verschillende strategieën en methoden een bijna representatief koor van intellectueel Europa.

Pessoa's oplossing oogt dan misschien extreem, de principiële dubbelzinnigheid die er de basis van vormt, was bepaald niet uitzonderlijk in dit tijdsgewricht. Hoop en wanhoop strenden om de overmacht, net zoals de verschillende Europese grootmachten dat deden. Hun Koude Oorlogachtige conflicten en crisissen in onder meer Marokko (1905, 1907, 1911), Bosnië-Herzegovina (1908, 1909, 1912-1913) en Turkije (1911) konden ternauwernood tot regionale proporties beperkt of met diplomatische kunstgrepen bezworen worden.³ De Russen en vooral de koloniale supermacht Groot-Brittannië waren beducht voor de op economische en territoriale expansie gerichte jonge Duitse natie. De Fransen deelden die angst, maar waren tegelijk op wraak belust en wilden de in de smadelijke nederlaag van 1870 verloren gebieden Elzas en Lotharingen terugwinnen. Het opvallend militaristisch ingestelde Duitsland had bijgevolg zoveel vijanden dat het zich vastklampte aan de goede band die het had met Oostenrijk-Hongarije. Maar die in haar eigen verwatenheid wegzakende dubbelmonarchie was op haar beurt zo gehaat en bedreigd – zowel de etnische minderheden binnen haar eigen grenzen als de burens in Italië, op de Balkan en in Rusland wilden haar deels of volledig ontmantelen – dat Duitsland onvermijdelijk in de klappen dreigde te gaan delen. Machtsbasissen en wapenarsenalen werden uitgebreid, allianties gesloten en op de proef gesteld. Niet weinigen voelden dat ze op een keerpunt in de geschiedenis stonden.

Pessoa mocht dan wel niet in Londen zijn, vrij van grote woorden was het nochtans veelal flegmatische literaire circuit daar in juni 1914 niet. Op de twintigste van die maand verscheen het eerste nummer van *Blast. Review of the Great English Vortex*, de meest uitgesproken Angelsaksische bijdrage aan de avant-garde. Met veel hoofdletters

en uitroeptekens maakte redacteur Wyndham Lewis (1882-1957) op de eerste bladzijden duidelijk dat zijn blad een forum wilde zijn voor alle 'vivid and violent ideas' die zonder *Blast* nooit een publiek zouden vinden.⁴ Dat levendige en gewelddadige sprak natuurlijk al uit de naam van het blad, die zoveel betekent als 'ontploff' (verwensing en aansporing te exploderen), maar naar Britse gewoonte ook gewoon als een eufemistisch 'wel verdraaid' kon worden gelezen.

Wat er verdraaid was dan wel rustig mocht ontploffen, maakten Lewis en zijn medestanders duidelijk in een reeks manifesten waarin ze alvast zelf een aantal 'vivid and violent ideas' lanceerden. Uit 'beleefdheid' pakte men eerst Engeland zelf aan, waarbij opvalt dat ze het probleem in eerste instantie buiten zichzelf situeerden. Het klimaat moest het ontgelden: wat we nodig hebben, aldus Lewis en co, zijn hevige sneeuwstormen, maar het laffe Engelse weer maakt ons mild (10-12). Die mildheid viel nochtans mee, want nadien moest ook een hele reeks Franse eigenschappen eraan geloven (sentimentaliteit, sensatiezucht, het Parijse provincialisme... 13-14) waarna ook een stel Britse (het estheticisme en snobisme, de humor waarmee het echte leven uit de weg wordt gegaan, de mediocriteit van de victoriaanse tijd, 15-20). Heel expliciet kreeg vervolgens een vijftigtal instituten en personaliteiten een welgemeend 'Blast' toegevoegd. In dit gezelschap figureren socialist en welzijnswerkers naast de toen populaire buitenlandse filosofen Benedetto Croce en Henri Bergson (bij wie Lewis in Parijs college had gevolgd en die hem aanvankelijk zeer had beïnvloed). Ook op de lijst: de in 1913 met een Nobelprijs beloonde Indiase zweefdichter Tagore en de Britse pacifist Norman Angell die in zijn megabestseller *The Great Illusion* (1910) had trachten aan te tonen dat een oorlog in de moderne tijd voor alle betrokkenen financieel rampzalig zou zijn, een verlies dat in geen geval gecompenseerd kon worden door het eventueel veroverde territorium.⁵ En uiteraard werd ook een stel als academisch gebrandmerkte kunstenaars, type Edward Elgar, verwenst. De nieuwe kunst begon ook hier met het wegblazen van de oude.

Het leken allemaal grappen en grollen, maar onder de bravoure en de grootspraak zat een ongenoegen verborgen over de internationale positie van Engeland en de stand der dingen in het Britse

imperium.⁶ Lewis mocht dan nog beweren dat zijn stellingnames helemaal niets chauvinistisch of patriottistisch hadden (34), in het vervolg van zijn drieëndertig bladzijden tellende manifest benadrukte hij keer op keer de unieke bijdrage van Engeland aan de ontwikkeling van de westerse cultuur ('De Moderne Wereld is welhaast volledig te danken aan het Angelsaksische genie', 39) en liet hij niet na zijn geweldige (opnieuw: 'violent') verveeldheid uit te drukken over het 'krachteloze Europeanisme' en het 'kosmopolitische sentimentalisme' dat hij overal waarnam. (34) Gezonde naties hoorden elkaar niet te imiteren en al helemaal niet te streven naar een ongedefinieerd soort europudding. Ze moesten het sterkste uit zichzelf naar boven halen en dat cultiveren. Toch?

De retoriek van Blast was gewelddadiger dan op de Britse eilanden gewoonlijk, maar de onvrede en onzekerheid over de plaats van het mighty Albion in de wereld sudderden er al langer. Ze lieten zich ook aflezen uit de opstellen en gedichten van een misschien wat onverwachte medewerker van Blast, de toen toonaangevende maar als 'impressionist' geboekstaafde auteur Ford Madox Hueffer (1873-1939).⁷ Hueffer formuleerde het natuurlijk bedachtzamer dan Lewis; hij verkoos de meanderende volzin en het understatement boven het uitroepteken. Maar ook zijn charmerende eloquentie kon niet verbergen dat hij zich grote zorgen maakte. Hij zou het niet snel toegeven, maar de vroege twintigste eeuw werd gekenmerkt door meer contradicties dan zelfs hij nog verbaal kreeg rechtgebred. En dus wilde hij natuurlijk geen vulgaire patriot zijn, maar was hij zich wel door en door bewust van zijn Englishness. En trachtte hij mee te gaan met zijn tijd, zonder zijn Britse upperclassprivileges in gevaar te brengen. Hoewel hij zichzelf beschouwde als een conservatief was hij voor vrouwenkiesrecht en Home Rule (autonomie) voor Ierland. In de eerste aflevering, december 1908, van zijn blad *The English Review* drukte deze paternalistische socialist⁸ zelfs een pleidooi af voor de invoering van een staatspensioen en andere sociale voorzieningen voor weduwen. Een revolutionair was hij echter bepaald niet; wel een man die bovenal beschaving wilde uitdragen, al was het alleen maar om zelf met rust gelaten te worden en tijd te hebben om geraffineerde beschouwingen te wijden aan de evolutie van diverse versvormen.

Uit de *English Review*-stukken die hij zelf aan de actualiteit wijdde, bleek echter een grote ongerustheid op dat vlak. Hier probeerde iemand tegen beter weten in zijn kalmte te bewaren, in de absurde veronderstelling dat zijn geblaas ook de hitte buitenshuis zou verdrijven. Niet dat hij blind was voor de realiteit: ‘Groot-Britannië drijft onvermijdelijk richting oorlog met Duitsland’ (april 1909), ‘honderd factoren wijzen in die richting, geen enkele wijst in de richting van vrede’.⁹ De paniekzaaiërij en sensatiezucht van media en parlementsleden, helemaal in de ban van de wapenwedloop met Duitsland, maakten het alleen maar erger. Het rijk met de sterkste marine ter wereld deed alsof het helemaal niet klaar was voor oorlog, het toonde zich zwakker, decadenter en ongezonder dan het in wezen was, waardoor Duitsland het misschien wel in zijn hoofd zou halen aan te vallen. ‘We moedigen agressie aan op een manier die fataal zal blijken voor de vrede in Europa,’ stelde Hueffer verbijsterd vast. (359)

Rustige sterkte en vastberadenheid moest Engeland uitstralen en om weerwerk te bieden aan het van nature militaristische Pruisen, moest het een nationaal leger installeren. Engeland was dit aan zijn stand als ‘Imperial race’ verplicht, aldus Hueffer: ‘Onze beschaving is van een ander niveau dan die van nagenoeg al onze buuren en aangezien we vredelievender en beschaafder zijn moeten we, voor het goed van de mensheid, bereid zijn niet alleen om onszelf maar ook om de integriteit van onze dichtste bondgenoten te handhaven die net als wij houden van vrede en beschaving.’ (144) Een verwijt aan Pruisen mochten we hierin niet lezen, suggereerde de auteur: ‘Dat is waar Pruisen voor staat, dat is waarom Pruisen bestaat. En wie zal, in het licht van de eeuwigheid, durven te beweren dat niet zij maar wij het ultieme welzijn van de mensheid incarneren?’ (137) De term viel niet, maar eigenlijk stelde Hueffer hier een welhaast darwiniaanse strijd om het bestaan in het vooruitzicht tussen twee legitieme maar helaas volstrekt onverenigbare visies op het leven. *A dash of civilizations*, dat was het. Hueffer streefde niettemin een grote ruimdenkendheid na. Strikt genomen had ieder recht op zijn eigen rijk. Maar de Britten waren nu eenmaal eerst in de uitbouw van het hunne en dus restte hun niets anders dan zich te

verdedigen. Als ze dat niet deden, wachtte hun het droeve, zelfs zie-
lige lot van de eens zo trotse Polen en beschaving stichtende Grie-
ken. (357) Engeland zou een wereldmacht zijn of het zou niet zijn.
Dat was het lot van de geboren imperiumbouwer.

Deze gedachten doordeesemden minder nadrukkelijk ook Huef-
fers vaak lange, virtuoos voortkabbelende gedichten uit deze pe-
riode. In 1911 publiceerde hij de bundel *High Germany*, waarin hij
naast een vrije bewerking van ene Freiherr von Süssmund enkele
overwegingen neerpande die hem waren ingegeven door het land
waaraan het boek zijn titel ontleent, het land ook waar zijn vader
werd geboren. ‘To all the Dead’ was het centrale gedicht: dertien
bladzijden, deels reisverhaal, deels rêverie, deels treurzang, deels vi-
sioen verhaalde het onder meer over een *gothic* aandoende ontmoet-
ing met twee geliefden die opstaan uit hun Duitse hunnengraf. De
plaatselijke bevolking leek de angstige fascinatie voor dood en verval
van de verteller niet te delen. ‘Dat is het Echte Duitsland [High Ger-
many]. / Hef de glazen. “Prosit!” op het verleden, / op de Doden!’¹⁰ Al-
gehele zinloosheid en angst voor verval en vergankelijkheid bepaal-
den ook ‘Canzone à la Sonata’ waarin Hueffer zijn jonge en
energieke Amerikaanse leerling Ezra Pound een reeks retorische
vragen voorlegde die blijk gaven van een diep cultuurpessimisme en
een niet langer gecamoufleerde angst voor totale vernietiging. Wat,
behalve ‘onbestemde angst’ had onze tijd eigenlijk voortgebracht?
(59) Vrolijker leek het toe te gaan in ‘Rhyming’, waarin de dichter
dagdroomde bij een reeks wat-als-situaties. De meest uitgewerkte
droom legde in al zijn ostentatieve onschuld misschien iets bloot
van Hueffers eigen ambivalente gevoelens: wat als we Londen zou-
den verhuizen en heropbouwen in Duitsland, een stad als ‘Cocagne/
waar oude dode passies/ opnieuw tot leven komen’ (52-53)? Zou de
toekomst dan toch op het continent liggen?

Tot die welhaast blasfemische conclusie kwam ook de jonge
Schot Charles Hamilton Sorley (1885-1915).¹¹ Eerst leidde hij het
Britser-dan-Britse leven dat hoorde bij dat van de kinderen van een
filosofieprofessor in Cambridge: de elitekostschool Marlborough,
hardlopen en poëzie. Uit zijn brieven blijkt dat hij al op jonge leef-
tijd de gedichten in *The English Review* tot zich nam.¹² Of hij ook de

politieke opstellen las is niet duidelijk, maar zijn eigen gedachten gingen alvast dezelfde richting uit. Op zijn zeventiende, in oktober 1912, schreef Sorley een drieledig gedicht, dertien kwatrijnen lang, waarin hij het pijnlijke contrast beschreef tussen het grootse Engeland van weleer en de door ijdele woorden en passiviteit gekenmerkte decadentie van zijn eigen tijd. Zijn 'Call to Action' eindigt zo:

Bleek, schraal pennesoldaatje dat je bent,
Ondergedompeld in je inktblauw streven,
Doe als eertijds: toen was een vent een vent,
Engeland was zichzelf, en leven was nog leven.¹³

Zelf leek hij als getalenteerde scribent natuurlijk dezelfde verliteratuurde richting op te gaan, maar in een brief aan zijn ouders van eind januari 1913 maakte hij duidelijk dat hij weliswaar naar Oxford wilde gaan maar niet om, zoals zij hoopten, klassieke talen te gaan studeren en carrière te gaan maken in India. Hij wilde schoolmeester worden of sociaal werk kunnen verrichten.¹⁴ De beurs voor Oxford haalde hij binnen, maar die ging pas in de herfst van 1914 in. Vader Sorley bewaarde goede herinneringen aan zijn eigen studentenzomers in Berlijn en Tübingen en dus leek het hem een goed idee om zijn zoon de tussenliggende maanden in Duitsland te laten doorbrengen. Schwerin beviel de zoon uitstekend en in lange, enthousiaste brieven vertelde hij zijn ouders, voormalige klasgenoten en leraren honderduit over zijn belevenissen en gedachten. Vaak gingen die over hoe anders die Duitsers toch waren. En vrijwel altijd bedoelde Sorley dat als een groot compliment: ze waren spontaner, zich veel minder van zichzelf bewust, hun taal liet de banaalste gedachten glorieus klinken en als ze gingen zingen, zeker de soldaten... 'Nu ja, dat was geen zingen. Een soort gebulder was het – iets glorieus over het Vaderland (in Engeland zou het verwerpelijke Jingo zijn geweest, in Duitsland dus niet).' Sorley was meer dan onder de indruk, hij leek... bekeerd: 'Toen ik thuis kwam voelde ik me Duitser. En trots een Duitser te zijn. Toen dat stormachtige gezang op zijn luidst was voelde ik dat ik voor Duitsland misschien zou

kunnen sterven – dat gevoel heb ik in de verste verte nooit gehad voor Engeland en dat zal ik ook nooit hebben.”¹⁵ Daar, in dat vreemde land bij die vreemde mensen, ontdekte Charles Hamilton Sorley wat het betekende: patriottisme.

Voor Guillaume Apollinaire (1880-1918) was dat altijd een moeilijk concept geweest. Hij was in het eerste decennium van de twintigste eeuw uitgegroeid tot de voorman en spreekbuis van de Franse avant-garde, maar was zelf geen Fransman. Als zoon van een Russisch-Poolse moeder en een onbekende Italiaanse officier beschouwden de autoriteiten hem als een Rus, media en vrienden als een Pool.¹⁶ In het Europa zonder grenzen van de belle époque leek dat geen punt, zolang je niet in problemen kwam. In 1911 werd Apollinaire echter bijna het land uitgezet nadat hij ten onrechte beschuldigd werd van de diefstal van de Mona Lisa uit het Louvre en een week in de gevangenis moest doorbrengen. Toen extreemrechtse media zich te buiten gingen aan antisemitische oprispingen aan zijn adres (voor die pers was elke Pool automatisch joods, merkte Apollinaire hierover later op¹⁷), begon de geschokte dichter zich af te vragen of hij niet moest proberen Frans staatsburger te worden. In zijn hoofd en hart was hij dat altijd al geweest. Hoe internationaal georiënteerd hij ook mocht overkomen, hoe kosmopolitisch ook zijn vriendenkring, zijn referentiekader was overduidelijk Frans en hij liet zich op zijn ‘Fransigheid’ voorstaan met het fanatisme eigen aan sommige geassimileerde migranten.¹⁸ Assimilatie en nationaliteitsvraagstukken vormden ook een rode draad in zijn journalistieke werk. Zo veroordeelde hij de russificatie van Finland als ‘een machiavellistisch plan dat niet alleen een beschaving, maar ook het leven van een geheel volk wil vernietigen.’¹⁹ Of toonde hij zich geïnteresseerd in de grondwettelijke positie van Bosnië-Herzegovina (449), attendeerde hij het Franse publiek nauwgezet op de verschuivende allianties tussen panslavisten, Rusland en de dubbelmonarchie (456-458) en citeerde hij uitvoerig uit een artikel over de assimilatie van joden in Polen dat alle heil verwachtte van het liberalisme, als tegengif voor ‘het Pruisische geweld en de Russische barbarij’. (454)

Naast die geopolitieke structuur bestond er voor Apollinaire echter ook duidelijk een Europese cultuuruimte, waarin gelijkgestemde zielen elkaar vanuit hun verschillende achtergronden konden ontmoeten, uitdagen en inspireren. Van overal in Europa kwamen zoekende kunstenaars samen in steden als Parijs, Berlijn en München om nieuwe vormen en waarden uit te proberen. Tot de Parijse kring van Apollinaire behoorden onder anderen de Spaanse schilders Pablo Picasso en Juan Gris, de joods-Franse dichter Max Jacob, de Zwitserse dichter Blaise Cendrars en de Italiaanse schilder-dichter Ardengo Soffici. Zijn gedicht 'Heel Europa door' droeg Apollinaire op aan de Wit-Russisch-joodse schilder Marc Chagall, die eveneens in Parijs zijn tweede thuis had gevonden. Via Apollinaire kwam Chagall in contact met de Berlijnse galeriehoudster en tijdschriftenmaker Herwarth Walden van *Der Sturm*. Apollinaire was daar in januari 1913 zelf op bezoek geweest en maakte er onder meer kennis met de dichter en romanschrijver Peter Baum (1869-1916).²⁰ Zo breidden de Europese avant-gardenetwerken zich steeds verder uit. 'Heel Europa door' zou overigens in mei 1914 in *Der Sturm* gepubliceerd worden, in het Frans.

Europa was voor Apollinaire tegelijk een realiteit en een droom. Het was de plek waar hij in het openingsgedicht 'Zone' uit *Alcools* (1913) ironisch over beweerde dat de orthodoxe paus Pius X er de modernste representant van was.²¹ Maar nog veel meer was het de plaats die hij in het slotgedicht 'Vendémiaire' van die bundel aanriep als het oord waarvan hij hoopte dat haar steden zijn ongekende dorst zouden kunnen lessen.²² Een gigantische brouwerij leek Europa wel, maar de dorst was minstens even groot – 'vreselijk' noemde de dichter hem zelfs (167), wat uiteraard de vraag uitlokt waar naar er dan zo wanhopig gedorst werd. 'Je zult savoureren al het bloed van Europa,' voorspelde de dichter aan Parijs (167), een beeld tegelijk hedonistisch en apocalyptisch. Impliceerde het dat het continent, als het er echt op aankwam, ondergeschikt zou zijn aan de behoeften van de Franse hoofdstad en dat Europa dan vanzelfsprekend zou worden opgeofferd?²³

Het waren verwarrende tijden voor Europeanen. Begrippen als natie, ras en ‘stam’ lagen op ieders lippen, maar lang niet iedereen gaf er dezelfde invulling aan. Jonge naties als Duitsland en Italië waren nog volop op zoek naar wat ze eigenlijk wilden en waren. Andere staten – Engeland, Frankrijk, Portugal... – gingen al veel langer mee en vertoonden volgens vele van hun voorname inwoners sporen van slijtage en verval. En dan waren er nog die veel talrijker volkeren, op zoek naar een staat en graag bereid die te bereiken via revolutie en strijd. En terwijl iedereen op zoek was naar zichzelf en niet naliet heel luid naar de burens te roepen wanneer men dacht iets gevonden te hebben (‘Wij zijn rationeel!’; ‘Ja, maar wij respecteren het individu!’) ontwikkelde zich in het verre Amerika een nieuwe superstaat en aan de andere kant van de wereld, in het Oosten, wisten de Europeanen zich nog altijd bedreigd door de Tataren (Mongolen) die vooral in de dertiende eeuw tot diep in het continent waren doorgedrongen. Was dat de definitie van een Europeaan – iemand die geen nazaat was van Dzjengis Khan? Maar waar lag dan de grens van Europa? Ergens aan de Zwarte Zee? Bracht de opstand van de Franssprekende en intellectuele Jonge Turken in 1908 dat grondgebied opnieuw in het westerse kamp? En wat dan met de Russen, die fusie van Slavisch en Tataars bloed die hen immuun maakte voor alles wat Duits was, zoals de Russische dichter Chlebnikov in 1913 stelde, zelf geboren in de steppe aan de Kaspische Zee?²⁴ En de joden in Galicië en de moslims op de Balkan – hoorden die er eigenlijk wel bij? En de Hongaren – die onverstaanbaar rare mix van Magyaren, Hunnen, Slaven, Joden, Sumeriërs, Scythen en Tataren – hoe Europees waren die in feite?²⁵

Het waren vragen die ook de Hongaarse dichter en journalist Endre Ady (1877-1919) met een mengeling van amusement en zelfkritiek opwierp in de stukken die hij vanuit Parijs doorstuurde naar zijn krant *Budapesti Napló*. Japan leerde meer van Europa in vijftig jaar dan wij, Hongaren, in duizend, aldus Ady in mei 1906, en terwijl moderne staten als Amerika en Japan toekomstgericht bouwden en dachten cultiveerden wij alleen het verleden.²⁶ Daarbij had hij het overigens ook over zichzelf, want in gedichten als ‘A Tisza-parton’

(‘Aan de Tisza’, 1906) vroeg een ik-figuur zich af wat hij, afkomstig van de grootse Ganges, eigenlijk te zoeken had aan deze Oost-Europese rivier.²⁷ De achterlijkheid van Hongarije viel Ady in Parijs extra op en niet gespeend van kwaadaardig sarcasme vermeldde hij dat de belangrijkste bijdrage aan de wetenschap van de Hongaarse Academie een nota betrof over het met hoofd- dan wel kleine letter schrijven van adellijke titels. (68)

Deze sneer komt voor in een opmerkelijk satirisch stukje uit april 1905 dat zich afspeelde in het jaar 2085. Na eeuwenlange strijd zouden de Europese machten eindelijk de Verenigde Staten van Europa vormen. Deze ontwikkeling werd, aldus Ady, met lede ogen aangezien door de Verenigde Staten van Zuid-Amerika, de Verenigde Staten van Zuid-Afrika, India, China, Japan en Aziatisch Rusland. Ady’s classificering was veelzeggend: Stockholm, Parijs, Berlijn, Genève én Sint-Petersburg waren vanzelfsprekende cultuurstedes in deze nieuwe Verenigde Staten van Europa; Rusland was gesplitst in een Europees en een Aziatisch deel (66-68). Was die tussen Oost en West dan de ultieme *clash of civilizations*?

Als westers gezind intellectueel en latere voorman van het wegbepalende tijdschrift dat al in zijn titel *Nyugat* (‘Westen’, ‘Avondland’) aangaf welke richting Hongarije uit moest, was Ady er zich zeer van bewust dat allerlei reactionaire krachten zijn land de andere kant uit stuurden. Hongarije kon in 2085 aan de juiste zijde van de grens terechtkomen, maar dan zou er hard en toekomstgericht gewerkt moeten worden. In zijn lange en striemende artikel ‘In de marge van een onbekende codex van Corvinus’ (1905) gebruikte Ady de bekend geworden metafoer van het ferry-land: onzeker of het tot het Westen of het Oosten behoorde, voer Hongarije als een veerboot heen en weer.²⁸ Op deze manier werd het helemaal niets met Hongarije, aldus de dichter. En als men dan toch wilde blijven zwelgen in het verleden, kon maar beter een voorbeeld genomen worden aan het glorieuze Transsylvanië – die multiculturele staat omhelsde de Europese beschaving, liet kunsten en wetenschappen opbloeien en ontwikkelde een vorm van religieuze tolerantie op een moment dat ‘langs de Rijn het grote Kulturvolk’ nog joden op de brandstapel zette.²⁹ (90-1) Drie eeuwen na die periode van Verlich-

ting dreigde opnieuw de duisternis van een onproductief fundamentalisme. Instemmend citeerde Ady in een van zijn andere stukken een notitie van een Franse wetenschapper die stelde: ‘Wij geloven dat Europa de Europeanen toebehoort en dat het pad van de vooruitgang eindelijk verzekerd is. Wanneer je echter naar het Oosten kijkt, naar Hongarije, Rusland en de Balkan, zul je merken dat in onze huidige cultuur helemaal niets verzekerd en veilig is en dat zelfs vandaag Europa dreigt over te hellen naar Azië.’ (118-119)

Geopolitiek stond de barometer op verandering en ook sociaal kon de wereld niet blijven zoals hij was. De belle époque mocht dan wel mooi klinken, vooral de arbeiders en linkse intellectuelen hadden er schoon genoeg van. De sociale ongelijkheid en het democratische deficit waren te groot. De Vlaamse schoolmeester-dichter René De Clercq (1877-1932), die eerder van zich had doen spreken met gezelliaans aandoende verzen over de schoonheid van de natuur en het platteland, verraste in 1909 vriend en vijand met enkele radicale verzen in zijn bundel *Toortsen*:

Ik leer u den schreeuw

Van den hongrigen dorstigen razenden leeuw,

Die den schrik verspreidt en de wildernis

In het oord waar de weelde der wereld is.³⁰

In een vlammende 1 mei-toespraak in 1912 laakte Hendrik de Man, de toen zesentwintigjarige wonderjongen van het Vlaamse socialisme, de manier waarop de ‘bourgeoisie’ dit arbeidersfeest trachtte te neutraliseren. Hij stelde een ‘onverzoenlijke klassenstrijd’ in het vooruitzicht, pleitte eens te meer ‘voor de achturedag en tegen het militarisme’ en waarschuwde voor ‘een algemene oorlogscatastrofe’ die door het gepoker van de Europese grootmachten steeds dichterbij kwam. Nee, 1 mei was voor hem geen feest van ‘arkadische dichters, waarbij blanke lammetjes stoeien over weiden van smaragd’. Het was ‘een noorse lente, waar tussen de stoere, duistere machten van de winter en de wordende, warmende toekomstkracht der lentezon nog een stormachtige strijd wordt gestreden’.³¹